

Света српска краљица Јелена Анжујска

Александар М. Трбовић

Још од давнина многе појединости о животу српске краљице Јелене Анжујске нису познате, што је довело до различитих тумачења њене личности и дјела у српској повијести и култури друге половине 13. и почетка 14. стољећа. Овдје је изнесено једно од могућих виђења њеног живота, које настоји да буде утемељено на повијесним чињеницама.

Поријекло

Јелена Анжујска је била Францускиња, по оцу, и рођака француског краља Луја IX и његовог брата напуљско-сицилијанског краља Карла Анжујског. Рођена је у Палерму (Италија) око 1230. године, гдје је и живјела док није отишла на двор у Будим код своје тетке (Јоланде) удате за мађарског краља (Андрија II). Јелена Анжујска се око 1250. године на српском двору Дежева крај града Раса удала за краља Уроша I (рођен око 1221), унука оснивача династије Немањића – Стевана Немање. Урошеви родитељи су били српски краљ Стефан Првовенчани и Ана Дандоло, унука млетачког дужда (Енрика Дандола). Краљ Урош I је на српски пријесто ступио 1243. године. Није познато да ли је удајом за Уроша I Јелена Анжујска, која је у Србију дошла као католикиња, прешла у православну вјеру.

Породица

Српски народ је брзо заволио краљицу Јелену која је, према опису савременика, била лијепа, племенита и образована. Родила је петоро дјеце, потоње краљеве Драгутина (рођ. око 1251) и Милутина (рођ. око 1253), кћерку Брнчу (рођ. око 1256) удату за жупана Ђурђа, сина Стефана који је млад умро (око 1258–1264) и још једну кћерку (рођ. око 1260) којој се не зна име и за коју се вјерује да се није удала. Краљ Урош I и краљица Јелена су заједно живјели на двору у Дежеви око тридесет година. Краљица Јелена је била једна од најпросвећенијих особа тог времена у Србији, а говорила је и више страних језика. Чини се да је велика разлика у врсти образовања и културе између краља Уроша и краљице Јелене учинила њихов брак не потпуно складним. Не обазирећи се на поменуте разлике, краљица Јелена је узела учешће у српској политици и културним збивањима. Она је тиме искочила из улоге коју су до тада имале српске краљице с обзиром на то да им није био дозвољен приступ државној политици.

Привредни и културни развој Србије за вријеме краља Уроша и краљице Јелене

Вјерује се да је утицај краљице Јелене био велики. Увођење заната и трговине с Дубровником су њено дјело. Могуће је да је управо на њен приједлог краљ Урош довео њемачке рударе у Србију (око 1252) и тиме осавременио и поспјешио ископавање руде (сребро, олово, бакар). Вјероватно поново по узору који је краљица Јелена видјела на

Западу краљ Урош, новцем добијеним од руде, унајмљује стране плаћенике за српску војску. На тај начин он пружа одмор од ратова премореним српским војницима, који сада имају времена да се посвете породици и газдинству. Захваљујући рударству и доласку стране стручне снаге у Србију, а потом и враћањем војника кућама, развијањем трговине с Италијом, запошљавањем, и ковањем чврстог новца (сребрни динар), српска привреда се покренула а држава ојачала. Темелећи свој развој на рударству, Србија је од земље скромних привредних могућности прерасла у економски моћну земљу. Привредни напредак је створио и услове за развој умјетности, па тако, између осталог, изгледа да је дворским црквеним хором краљице Јелене управљао познати диригент Раул од Зине.

Односи са Дубровником и Мађарском

Током своје владавине краљ Урош је успио да прошири границе своје државе на сјевер и на југ. Од свих непријатеља највише неслагања је имао с Дубровником. У споровима краља Уроша с Дубровчанима краљица Јелена би отворено стала на страну Дубровника. Штовише, узела је за обавезу да ће штитити дубровачке трговце макар то било против краљеве воље. У тајном писму из 1267–1268. године обећала је Дубровчанима да ће им јавити ако краљ Урош I крене да их нападне. Заступавши Дубровчане успјела је издејствовати неколико примирја и једном заједно с Млечанима спасити Дубровник од Урошевог освајања. Међутим, у сукобу око католичких надбискупских надлежности између Бара, који се налази у српској држави, и независног Дубровника, краљица Јелена стаје на страну града Бара који је потом папском одлуком добио спор. Због Урошевог дугогодишњег одбијања да испоштује договор с Мађарима да за живота уступи дио територије на управљање старијем сину Драгутину, шураку тадашњег мађарског краља (Ладислав IV), принц Драгутин уз војну помоћ мађарског двора свргава оца с пријестоља 1276. године. Краљ Урош I се потом замонашио, добивши име монах Симон. Наредне године је умро и био сахрањен у својој задужбини – манастиру Сопоћани.

Диоба земље након Урошевог монашења

Да би обезбиједио подршку брата Милутина и мајке која није осудила свргавање свог супруга с пријестоља, новоименовани краљ Драгутин им даје на управу дијелове српске територије. Јелена Анжујска је са свим правима краљице добила на управљање југозападну област, од ријеке Ибар на сјеверу до приморја на југу. Са синовима Драгутином и Милутином се договарала о најбитнијим питањима. Такав један догађај је био и сабор на двору у Дежеви 1282. године, гдје се краљ Драгутин, због задобијене повреде у бици с Византијом, одрекао власти у корист млађег брата Милутина. Новим разграничавањем, Драгутину су припале сјеверне територије близу Мађарске, Милутину јужне области према Византији, а краљици Јелени је потврђена управа на већ раније стеченој територији, као и придодате нове мање области, добијене на поклон од сина Милутина. Ова подјела власти вјерно је одсликавала положај Србије између два моћна сусједа, Мађарске и Византије.

Земља краљице Јелене

Према садашњим називима земља Краљице Јелене Анжујске је обухватала источну и дио западне Херцеговине (Босна и Херцеговина), дио Хрватске, читаву Црну Гору, дио Албаније, дио Рашке (Србија), и дио Косова. Значајнији градови у земљи краљице Јелене су били: Котор, Бар, Улцињ, Скадар, Требиње, Плав, Гусиње, Брсково, Дријево, Свети Срђ, Дриваст, Дањ и Сард. Када је краљичина сестра Марија де Шор постала удовица, она се са својим сином преселила из Албаније (гдје јој је супруг био анжујски намјесник) код краљице Јелене. У споразуму са синовима Драгутином и Милутином краљица Јелена је својој сестри Марији уступила град Улцињ на управљање. Марија де Шор је сахрањена у цркви Св. Марије у Улцињу, задужбини краљице Јелене. И унуку краљице Јелене, будућем српском краљу Стефану Урошу III, касније у народу познатом као Стефан Дечански, сину краља (Стефана Уроша II) Милутина, на управу је уступљен дио краљичине земље – скадарски крај 1309. године.

Посљедице Милутиновог брака са Симонидом

Краљ Милутин, син краља Уроша и краљице Јелене Анжујске, својим четвртим браком са византијском принцезом Симонидом (1299. године) значајно је промијенио не само своју дотадашњу политику него и цјелокупну политику лозе Немањића. До тада се Србија политички ослањала на Запад а ратовала с Византијом, иако је културно великим дијелом припадала византијској цивилизацији. Промјена Милутинове вањске политике имала је непосредне негативне посљедице по Анжујце и њихове, Византији супротстављене, интересе на Балкану. Брак средњовјечног краља Милутина и веома младе византијске принцезе Симониде наишао је на отворено противљење краљице Јелене. На унутрашњем плану тај чин, као и неслагање с начином Милутиновог владања, били су повод грађанског рата између Драгутинових и Милутинових присталица, који је уз мање прекиде трајао од 1301. до 1312. године. Области под управом краљице Јелене су биле изузете од тих сукоба. Браћа Драгутин и Милутин су се помирили 1312. и тада заједно посјетили мајку која их је све вријеме сукоба покушавала измирити.

Владавина краљице Јелене

Владавина краљице Јелене у областима које су јој додијељене је запамћена као вријеме напретка. Својом земљом је најчешће управљала из немањићког љетног дворца у мјесту Брњак крај ријеке Ибар који јој је диобом припао. У планинским дијеловима земље још је имала дворце у Хуму и у Котражима код Градца. На приморју, гдје је веома често боравила, користила је немањићку палачу у Бару и двор у Улцињу. Негдје око 1280. године краљица Јелена се замонашила у цркви Светог Николе у Скадру. Након замонашења Јелена Анжујска је као монахиња наставила да живи на свом двору у Брњацима и да као краљица Јелена управља земљом. Њен лични живот, облачење и исхрана били су монашки скромни. Краљица Јелена је била одлучна и непорочна жена, аскетски побожна, народни просвјетитељ и спретан политичар. Војску није имала, а њену земљу је као територијално ближи штитио син Милутин. Њен правни поредак се заснивао на затеченом судству са постојећим немањићким прописима и обичајном праву. Земља је

била подијељена на жупе којима су управљали властелини – власници тих посједа. Привреда се темељила на рударству, пољопривреди, сточарству, рибарству и караванској трговини. Одређени видови занатства су такође били развијени. Међутим, плодна земља у Конавлима, око Скадра, Ибра и на другим мјестима није била довољна да исхрани становништво, па је краљица Јелена увозила житарице. Дио тих житарица бесплатно је дијелила најсиромашнијем становништву. Била је позната по спремности да увијек саслуша народ и помогне колико је могла. Нарочито је помагала удовице, сиротињу, болесне, бескућнике и странце. Такође, веома је подстицала образовање и описмењавање становништва које се у то вријеме одвијало у оквиру цркава и манастира. За потребе женске сирочади краљица Јелена је у мјесту Брњак основала прву српску школу за домаћице. Ученице је окупљала из читаве своје земље, смјештала их на боравак и исхрану, образовала их, а по завршетку школовања помагала им је да се удају. Краљица Јелена је такође помагала манастирске болнице, а основала је и самосталну болницу у Бару. Ковала је свој новац, сурађивала са сусједним областима, и дописивала се с многим страним државницима укључујући млетачког дужда, сицилијско-напуљског краља и римског папу. Посљедње године свог живота (1308–1314) краљица Јелена је непрекидно провела у манастиру Градац и оближњем дворцу Брњаци. Пред крај живота је често побољавала. Осјетивши да јој је живот на измаку, сазвала је помјесни црквено-народни збор у Брњацима 1313. године када се од свих поздравила. Упокојила се у 84. години живота, 8. фебруара 1314. године, на двору у Брњацима. Посмртни остаци краљице Јелене су, упркос оштрој зими, одмах по њеном упокојењу пренесени у манастир Градац. Краљица Јелена је својим српским земљама самостално владала 37 година, а претходно још око 30 година читавом Србијом са својим мужем Урошем I. Она је више од 60 година била српска краљица, вјероватно дуже него и један други српски владалац. Вријеме немањићке владавине прије доласка Јелене Анжујске међу Србе, као и период који је краљица Јелена провела у Србији – вријеме је великог српског културног, привредног, друштвеног и политичког напретка, као и територијалног проширења. То ће се наставити и под влашћу њеног сина – краља Милутина, унука – краља Уроша Дечанског и праунука – цара Душана Силног.

Краљица Јелена између Источне и Западне цркве

Док су се неке државе и народи сврставали на католичку или православну страну, неке други нису вјеровали да је црквени раскол трајне природе. Одгајана као католик, краљица Јелена се нашла у земљи чији је краљ, њен свекар Стефан Првовјенчани, био признат од стране папе, али чија је држава сваким даном била све даља од католичке цркве. У таквом положају, краљица Јелена је своју вањску политику темељила на сарадњи са западним католичким земљама и пријатељству с Дубровником. У Србији су католици били присутни само у приморју, а због значаја приморја за развој српске државе сви српски владари су толерисали присуство католичке цркве. У том свијетлу политика краљице Јелене није наилазила на осуђивање. Штавише, католички Срби и други католици су је доживљавали као заштитницу њихових интереса. Краљица Јелена, међутим, није хтјела да уђе у општи сукоб западне и православне цркве, те је на својој, претежно православној територији, обје цркве помагала. У приобалном дијелу она је подигла готово искључиво католичке цркве, међу којима се истичу на овим просторима први фрањевачки манастири у Котору, Бару, Улцињу и Скадру. Сама или уз помоћ краља Милутина обновила је или новчано помогла и католичке цркве других редова. Богато је даровала

опатију Ратац код Сутомора и помагала Богородичину опатију на острву Мљет. Поред барске надбискупије, основала је и бискупију у обновљеном граду Сава (данас Сапа у Албанији). Према народном предању краљица Јелена је саградила или обновила око 30 цркава од којих је неколико православних. Изгледа да је у приморју новчано помогла православни манастир Св. Николе у Стону, а да је у планинским дјеловима обновила цркве у Ждребаонику и Јеленку. У Градцу је саградила своју главну задужбину – православни манастир Благовештења Пресвете Богородице. У знак поштовања за вјерност архиепископа Јоаникија, који је одступио са свог положаја због неслагања са свргавањем краља Уроша I, краљица Јелена је 1282. године извршила пренос његових моштију из Пилота (предио између Скадра и Призрена), гдје је умро, у Сопоћане гдје су лежале кости краља Уроша I. Краљица Јелена је помагала и друге цркве ван њене земље шаљући богате дарове у Јерусалим, Синај и Свету Гору. Православни манастир Милешева је даривала са номоканоном и разним другим црквеним предметима. Иконе које је поклонила Ватикану и цркви Св. Николе у Барију (Италија) се још увијек тамо налазе, а часни крст дарован манастиру Сопоћани је завршио у Бечу, гдје су хабсбуршки принчеви по рођењу добијали његове комадиће за амајлије. За свога живота краљица Јелена је надгледала изградњу православних манастира Сопоћани, Градац, и Грачаница, а на њен приједлог краљ Милутин, који је многе манастире подигао у савјетовању с њом, саградио је православну цркву Св. Стефана у Звечану. У мјесту Брњак краљица Јелена је организирила израду разних црквених потрепштина и преписивање црквених књига. Поред тога, обновила је многе градове и села у својој области који су били од ратова или од времена порушени (Диваст, Сава, Бар и други). Због дјела која је учинила за свој народ сачувана је у добром сјећању и поштовању обје вјероисповијести. До данас је више или мање добро очувано десетак средњовјековних фресака и икона са ликом Св. краљице Јелене које се налазе у цркви Св. Ахилија у Ариљу, Грачаници, Сопоћанима, Ђурђевим ступовима, Паштровићима (предио Градиште), Барију, Ватикану, Градцу и у цркви села Шарих. Поред тога, у зидинама града Требиња (у манастиру Тврдош је насликана 2001. године; сликали су је Александар Живадиновић и Дарко Милојевић, по благослову епископа захумско-херцеговачког и приморског Григорија), којим је она такође владала, налази се кип Јелене Анжујске.

Манастир Градац

Краљица Јелена је сахрањена у својој задужбини, православном манастиру Благовести у селу Градац. Манастир Градац се налази крај Новог Пазара, на заравни у подножју планине Голија, десетак километара западно од рушевина старе тврђаве Брвеник. У средњем вијеку поред манастира Градац је пролазио важан пут. Вјерује се да су изградњу манастира, до висине зидова од 2,5 метра, заједно започели краљ Урош и краљица Јелена прије 1275. године, али да су тада радови прекинути. Изградњу храма је касније наставила краљица Јелена. Завршивши манастир Благовести, краљица Јелена је издала повељу којом је манастир богато даровала, дајући му као метох многа одабрана села и цркве. Грађевински, манастир Градац припада српској рашкој архитектури (спој византијског просторног рјешења и романтичког начина градње), премда је на њему присутна и готика. С обзиром да је за наставак градње краљица Јелена запослила српске и друге грађевинаре из приморја, манастир Градац представља изузетно успјели спој рашког начина градње и готског стила, што се види у изнутра осмостраном тамбуру, кришкастој куполи, крстастим сводовима, готички преломљеним луковима итд. По томе је Градац

јединствен међу оновременим српским православним манастирима. Архитектура манастира Градац нема правих узора међу старијим грађевинама, а није ни утјецала на касније изграђене српске православне цркве. Црква је зидана тесаним каменом (шупљикави камен, сига или седра), а прозори, олтар, намјештај и саркофази су од бијелог клесаног мрамора. Унутрашњи простор је један од најљепших у српској средњовјековној архитектури, а у 13. стољећу Градац је уз манастир Студеницу био најбогатије украшена црква у Србији. Живопис Градца спада у рашку школу сликарства. Премда веома тешко оштећен, живопис између осталог садржи низ призора из живота Богородице, што је представљало новину у српском зидном сликарству. Сликари манастира Градац су били изузетни ствараоци, па тако након градачког живописа постоји временска празнина у српском зидном сликарству, док поново нису достигнути исти умјетнички домети. Манастир Градац је био велики и богат за вријеме живота краљице Јелене, а по њеном упокојењу постао је и познат по гробу „велике краљице“. У 13. и 14. стољећу манастир Градац заузима пето мјесто по значају међу српским манастирима. Од средине 15. стољећа, па до краја 16. стољећа о манастиру Градац нема вијести. Живот у њему је више пута прекидан и поново обнављан како због турских освајања, тако и због оштећења насталих планинским бујицама и подземним водама. Манастирски живот је запустио крајем 17. стољећа, у доба аустро-турских ратова и великих сеоба Срба. Крајем 19. стољећа кмет Матовић руши остатке манастира како би саградио сеоску школу. Пред Први свјетски рат над рушевинама манастира Градац је подигнут дрвени кров. Године 1948. кров је поправљен, а горњи дијелови зидова заштићени. Републички (српски) завод за заштиту споменика културе је од 1962. до 1973. године не само грађевински обновио цркву него и очистио и заштитио преостале живописе. Проф. Миодраг Јовановић је у својој књизи из 2004. године сврстао градачку фреску „Долазак пастира“ (деталј слике „Рођење Христа“) међу 100 најзначајнијих дјела цјелокупне српске умјетности. Изградњом новог конака 1990. године у манастиру Градац је обновљен духовни живот. То је сада женски манастир чија слава је Благовијести (25. март / 7. април). Да би се именовом разликовао од Моравског Градца (задужбина Немањиног брата Страцимира у Чачку), манастир краљице Јелене се још назива и Ибарски Градац. Према садашњим приједлозима за обнову културних споменика у долини ријеке Ибра (још позната као Долина српских краљева) манастир Градац би требало да постане етнолошки центар Рашког округа.

Уврштавање у календар Светих

Три године након смрти краљица Јелена се јавила једном монаху у сну и тражила да изваде њено тијело из земље. Саркофаг у којем је сахрањена краљица Јелена има два гробна мјеста, једно за њу, а друго намијењено за њеног супруга. То је примјер краљичиног западног одгоја, с обзиром да су се у ондашњој Србији владар и његова жена увијек сахрањивали одвојено. Уз присуство тадашњег рашког владике Павла гроб краљице Јелене је отворен и пронађено је њено неиструљено тијело „гдје лежи као у роси“. Због великог народног поштовања, монашког живота и нетрулежног тијела, те исте 1317. године краљица Јелена је уврштена у календар Светих. Обилато помажући сиромашне, цркве и манастире, она је у српском народу остала запамћена као најбоља од свих краљица- странкиња. Области којима је управљала народ је након њене смрти звао „Земље краљице матере“. Данас у манастиру Градац нема моштију Свете краљице Јелене. У својој повијести, манастир Градац је више пута био пустошен, тако да се не зна када су мошти краљице Јелене нестале. Монаси српског православног манастира Тврдош код

Требиња (Република Српска) као велику светињу чувају нетрулежну руку за коју предање каже да је рука Свете краљице Јелене.

Дани јоргована

Према једном народном предању, да би што свечаније дочекао принцезу Јелену Анжујску и њену свадбену поворку која је долазила из Будима у Дежеву, краљ Урош I је на дијелу њеног путу долином ријеке Ибар засадио јорговане који су тада цвијетали. Он је тиме желио својој невјести подарити окружење слично медитеранским предјелима из којих је потекла. Данас се као сјећање на тај догађај и у част француске принцезе Јелене Анжујске сваког прољећа организирају „Дани јоргована“ у порти манастира Градац и у другим оближњим српским средњовјековним црквама и манастирима. Намјера „Дана јоргована“ је да се прикаже дио из живота на двору Немањића у којем је, у једном дужем временском периоду, важну улогу имала краљица Јелена.

Јелена Анжујска и Срби

Изразито образована, Јелена Анжујска је вјероватно једна од водећих жена свога времена. Доласком у Србију она доноси нова схватања и мијења српске навике. У другој половини 13. стољећа, за вријеме владавине краљице Јелене са супругом краљем Урошем I и потом њене упоредне владавине са синовима Драгутином и Милутином, створена је основа за каснији велики успон Србије на свим пољима. Та основа омогућиће стварање царства српског. Тада ће и српска умјетност достићи највишу разину међу православним земљама. Први и једини српски средњовјековни спис о једној жени су житије архиепископа Данила II о краљици Јелени. Њена школа за сирочад је прва српска женска школа и прва женска школа на Балкану. Нажалост, подизањем ријечне бране на Косову, у другој половини 20. стољећа, потопљени су остаци те школе и дворца у Брњцима. Осим у дијелу Рашке, култ Јелене Анжујске није развијен међу Србима. Многи подаци о њеном животу су нејасни, али оно што јесте сигурно је чињеница да је рођена као католикиња, да се упокојила у земљи српској, да је над њоме извршено опело по правилу православне цркве и да је сахрањена у православном манастиру који је њена задужбина и да је православна светитељка. Иако до сада култ свете краљице Јелене није развијен, она је, родивши два српска краља, наставила лозу Немањића и учврстила њихово поштовање међу Србима.

Пет српских Јелена

Од око стотину националних светитеља српска Црква је уврстила у календар Светих шест жена од којих три носе име Јелена – Анжујска, Дечанска, и Штиљановић. У црквеном календару оне се разликују према називима: „Света краљица Јелена“ (Јелена Анжујска), „Света Јелена Дечанска“ (сестра Св. Краља Стефана Дечанског) и „Света Јелисавета“ (Јелена Штиљановић, супруга српског деспота из Угарске Св. Стефана Штиљановића). Поред тога, у крају око Скадарског језера, којим је краљица Јелена Анжујска владала и гдје је често боравила, у народу су познате још двије повијесно значајне Јелене – Јелена Балшић (касније Хранић, кћерка Св. кнеза Лазара и Св. кнегиње Милице, супруга Ђурђа II Страцимировића-Балшића, господара Зете и горње Албаније) и царица Јелена (супруга цара Душана). Оне се у народу разликују према називима – „Света

краљица Јелена српска“ или „Света Јела српска“ (Јелена Анжујска), само „Јела српска“ (Јелена Балшић) и „царица Јелена српска“ или „Лијепа Јелена“ (супруга цара Душана, често погрешно проглашавана светом и називана „Света царица Јелена“). Чињеница је да се са сигурношћу не зна право свјетовно име краљице Јелене јер су у средњем вијеку имена попут Јелена или Ана била титуларна имена српских принцеца. Света краљица Јелена српска и њени синови Драгутин (Св. монах Теоктист) и Св. краљ Милутин се у Српској православној цркви славе на исти дан, 30./12. новембра.

Јелена Анжујска између Срба и Француза

Као свака велика повијесна личност, краљица Јелена Анжујска наставља да живи и након земаљског живота. Французи су је унијели у своју националну повијест (Емил Оман), књижевност (Гиом Адам) и поезију (Проспер Естије). У посљедњих двадесетак година и српски умјетници се почињу окретати лику Јелене Анжујске. О њој су написане књиге (Миладин Стевановић), романи (Радмила Боровац, Милан Ј. Ратковић), драме (Буда Миленковић, Радослав Златан Дорић) и пјесме (Драгиња Урошевић, Божидар Ковачевић). Дијелом вјероватно и због њене личности, која је била испред времена у којем је живјела, српски сликар Милић од Мачве је слика окружену анђелима у круговима налик на сузе или свемирске тањире. Данас се именом краљице Јелене називају ликовне колоније (Рашка), домови културе (Рашка), невладине организације (Косовска Митровица и Зубин Поток) и Друштво српско-француског пријатељства (Краљево). Дошавши у Србију, краљица Јелена је искрено прихватила српски народ као свој, проживјевши с њиме остатак свог дуговјечног живота. Као српска светитељка француског поријекла она и даље живи и дијели свој живот са свима нама.

Кориштена грађа:

Данило Други, „Животи краљева и архиепископа српских“, Службе, Просвета (Београд) и Српска књижевна задруга (Београд) 1988;
 Миливоје Пајовић, „Владари српских земаља“, Граматик (Подгорица) 2003;
 Момир Јовић и Коста Радић, „Српске земље и владари“, РОИД «Вук Караџић» (Параћин) 1989;
 Милан Ст. Протић, Никола Кусовац и Десанка Милошевић, „Српска држава Немањића 1199-1321“ (Илустрован Историја Срба), Литера (Београд) 1995;
 Миладин Стевановић, „Краљица Јелена Анжујска“, Књига-комерц (Београд) 2004;
 Буда Миленковић, „Јелена Анжујска“, Агена (Београд) 1996;
 Милан Ј. Ратковић, „Јелена – роман о краљици српској“, Наш Дом (Београд) 2001;
 Драгиња Урошевић, „Јелена Анжујска“, Српска књижевна задруга (Београд) 1994;
 Радмила Боровац, „Српска краљица Јелена Анжујска – хвални живот“, Социјална мисао (Београд) 1997;
 Миодраг Јовановић, „100 дела српске уметности“, Пирг (Београд) и Прима (Г. Милановац) 2004;
 Roksanda Pejovich: Medieval Music, in Radomir Putnikovich: „The History of Serbian Culture“, Porthill Publisher (Edgware, Middlesex, England) 1999;
 Жељко Фејфрић, „А тело јој нађоше да лежи као у роси“, Српско наслеђе, Историјске свеске, број 10, 1998. <http://www.srpsko-nasledje.co.yu/sr-1/1998/10/article-10.html>;

- Радош Требешјанин, „Јелена Анжујска као српска краљица, монахиња и ктиторка манастира Градац на Ибру“, Рашка, свеска 21, година 14, 1984;
- Радомир Поповић, „Кратак преглед Српске цркве кроз историју“, Лирика (Београд), 2002;
- Сима Ћирковић, „Срби у Средњем веку“, Идеа (Београд), 1995;
- Оливера М. Кандић, „Манастир Градац“, Републички завод за заштиту споменика културе (Београд) 1982;
- Ђоко Слијепчевић, „Историја Српске православне цркве“, књига прва: Од покрштавања Срба до краја 18. века, БИГЗ (Београд) 1991;
- Оливера Кандић, „Средњовековни манастир Градац“, Рашка, свеска 26, год. 19, 1989. (Рашка, издаје СИЗ културе Рашке);
- Радош Требешјанин, „Архиепископ Данило Други о Јелени Анжујској“, Рашка, свеска 26, год. 19, 1989;
- Гојко Суботић, „Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у приморју“, Историјски гласник, број 1-2, година 1958. (Београд);
- Драган Петронијевић, „Оснивање манастира Граца“, Рашка, свеска 26, год. 19, 1989. (Рашка);
- Драгољуб Стевановић, „У трагању за истином“, Илустрована Политика (Београд), број 2242, 05.01.2002. <http://www.politika.co.yu/ilustro/2242/5.htm>;
- О. Р., „Јелена Анжујска опет у долини јоргована“, Илустрована Политика (Београд), број 2158, 27.05.2000. <http://www.politika.co.yu/ilustro/2158/1.htm>;
- Rob Salzman, e-familytree.net <http://www.e-familytree.net/F8/F8124.htm>;
- <http://homepages.rootsweb.com>;
- <http://www.jadranko.se>.